

El retoromànic a Suïssa.

Una llengua minoritària en contacte¹

CLAU SÒLER
Universitat de Ginebra/Coire

Per fer una correcta presentació del retoromànic (rtr), o simplement del romanx (o grisó) pel que fa a la llengua i la sociolingüística, és absolutament necessari considerar la cohabitació, la convivència ja antiga, amb l'alemany en primer lloc i amb l'italià en segon, actualment menys pertinent; aquesta darrera llengua, al contrari del retoromànic, és minoritària als Grisons, però no amenaçada en absolut.

1. L'estat lingüístic

Des del començament, s'han de definir algunes indicacions bàsiques. La frase romanxa en la seva forma estàndard *rumantsch grischun* (rg): *Taidla tat, ins tutga ils zains da la baselgia per Tschinquaisma* (Escolta, avi, sonen les campanes de l'església per la Pentecosta) és testimoni d'una llengua autèntica i autòctona, derivada del llatí sense que siga una còpia directa d'una o d'una altra llengua neollatina.

La forta llatinitat es manifesta en l'exemple següent (rg): *Il figl vegl chantava cun sia vusch clera, entant che sias soras èn ida cun lur amis a teater* (El fill major cantava amb la seva veu clara, mentre que les seves germanes van anar amb els seus amics al teatre). Remarquem que la pronunciació correspon més o menys a l'ortografia.

Per als trets característics dels diferents dialectes retoromànics (més avall) es pot consultar Haiman i Benincà (1992), els diferents articles en el *Lexikon der Romanistischen Linguistik* (LRL) i el diccionari enciclopèdic *Dicziunari Rumantsch Grischun* (DRG).

El final d'un discurs autèntic (en variant *surmiran*): *Siva vign, vign chegl pusto e siva vign fatg giu egn termin per, per metter aint chegl Fahwerk, mid'ins las pennas e fan ins l'Achsgeometrie anc, e la Spurstellig anc pigl auto. E chegl riva circa per egn auto durchschnittlich tranter otg- novtschent francs, fixfertig monto* (Després, comandem açò, i tot seguit quedem per muntar el xassís, canviem els ressorts i fem la geometria dels eixos una altra vegada, i el paral·lelisme per al cotxe. I això, per a un cotxe normal, són entre vuit cents i nou-cents francs, completament muntat) utilitza la sintaxi romanxa i un lèxic alemany en la forma diglòssica parlada a Suïssa.

Així mateix, la frase següent correspon a una realitat retoromànica: *A tuots quaists stimos Signuors, sco eir al stampadur, Sirgr. S. T., chi's dismpegnat da sieu greiv penso a mia plaina soddisfacziun, völz avair express cortres mieus bain distints ingrazchamaints* (Palliopi, 1985: iv) (A tots aquests estimats senyors, així com a l'impressor, Sr. S. T., que

¹ Traducció del francès de Carme Caldach (Universitat Jaume I), dins del Pla estratègic 2005 del Departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Maria Dolores Burdeus (UJI).

ha realitzat el seu treball a la meua plena satisfacció, voldria expressar les meves distingides gràcies). Després de 1900, l'italià va perdre la seva influència a Engadine (on es parlen les varietats *puter* i *vallader*) i l'alemany l'influència més, com en els parlars renans.

El retoromànic és una llengua d'origen neolatí, que ha evolucionat des de l'ocupació romana en l'any 15 a.C. sota la influència del substrat anomenat rètic, a la regió dels Grisons, dels Dolomites i del Friül a Itàlia. En la zona actual dels Grisons, el substrat no era rètic, malgrat el nom, i actualment se'l considera preromà. Existeixen vestigis preromans en els topònims, en els termes botànics, zoològics i per a les descripcions geogràfiques (Liver, 1989: 800). Des de fa més d'un mil·lenni, l'alemany s'ha estès des del nord a través de l'administració franca i la infiltració germànica, i la immigració dels Walser de Haut-Valais al segle XV a les regions aleshores menys poblades va germanitzar en forma de paracaigudes l'interior del territori romanx.

Als Grisons, al voltant de 30.000 persones parlen romanx en les comunitats menudes de fins a 2.000 habitants,² i el parlen també al voltant de 20.000 persones que viuen dispersades a Suïssa. A més a més, el retoromànic pròpiament dit no existeix, ja que es compon de cinc varietats regionals escrites, anomenades *idioms* (dialectes), que comprenen cadascuna de les varietats locals que s'usen i amb les quals els parlants s'identifiquen. Malgrat les petites diferències lingüístiques, els parlants de cada dialecte les perceben i consideren sovint els altres dialectes com llengües estrangeres i fins i tot incomprendibles. La frase següent en estàndard grisó *rumantsch grischun* (rg), creada en 1982, i en els cinc estàndards regionals, il·lustra la diversitat:

RUMANTSCH GRISCHUN: *Sche vus na vulais betg leger sco quai ch'hau hai scrit, sche scriv'jau l'otra giada sco quai che nus tschintschain là en – avais chapì!*

(Si no ho voleu llegir com ho he escrit, llavors la pròxima vegada ho escriuré com ho diem nosaltres allà al fons – entesos!)

VALLADER (Engadine Baixa): *Scha Vo nu laivat leger sco ch'eu n'ha scrit, schi scriva tschella jada sco quai cha no discurren aint a là – vaivat inolet!*

A la Vall de Müstair es parla la varietat JAUER (la seva manera de dir «jo») però s'escriu amb estàndard vallader: *Scha Vu nu lauait leger ischea sco cha jau n'ha scrit, schi scrivi tschella jada ischea sco quai cha nu tavellain aint a là – hauait inolet!*

PUTER (Engadine Alta): *Scha nu vulais ler scu cha d'he scrit, schi scrivi la prosma vout'uschè scu cha discurren aint allo – vais inolet!*

SURMIRAN (Surmeir, Vall d'Alvra): *Schi vusoters lez betg liger chegl scu tg'ia va scretg, alloura screiva la proxima gia uscheia scu tgi nous baitagn aint lò – vez anoletg!*

SUTSILVAN (Tumleasta, Mantogna, Schons): *Scha vus lez betga liger, sco jou ve scret, alura scriv jou l'otr'eada ascheia sco nus bagliafagn liaint – vez antaletg!*

SURSILVAN (Rin alt): *Sche vus vuleis buca leger sco quei ch'jeu hai scret, sche scriv'jeu l'otra ga sco quei che nus tschintschein – haveis capiu!*

² Sols Ilanz/Glion, amb 2.282 habitants (55%) retoromànics, però amb una escola del tipus 2, i Mustér, amb 2.176 habitants (87%), tenen una majoria romanxa i tenen més de 2.000 habitants; Samedan, amb 2.875, es troba als límits (46%) retoromànic.

Malgrat les petites diferències, cal remarcar que cada dialecte escrit es parla sempre en una determinada forma de la comunitat (exemple de Lumbrein): *Sch'us lais bu leger sch'ch'jau vai scret, scha scriv'jau l'autra ga sco nus tschintschain luén – vais capiu!*

Tot i que l'estructura és invariable, moltes divergències, especialment les fonètiques i lèxiques, marquen cada parlar. Sols en el *sursilvan* trobem el següent:

- negació: *buc(a)* [*buc(a), bu, ec, betg*]
- «jo tinc»: *jeu hai* [*jau vai, jéu /jeu ai, ju a, jéu voi*]
- «parlar»: *tschintschar* [*tschintschá, resdá, discuorer*]

Aquesta segmentació és el resultat d'una topografia molt tallada per ports i agreujada per les influències germàniques i l'absència d'un centre cultural. Coire, el centre polític i administratiu, està situat a la zona oficialment alemanya, tot i que alberga al voltant de 3.500 romanxoparlants (2.269 llengua principal) i 4.600 italo parlants (2.040 llengua principal), dels quals una bona part de nacionalitat italiana. A més a més, aquests diferents interessos polítics, econòmics i confessionals han impedit la formació d'una ètnia pròpia (Solèr, 1997: 1.880). Des de 1803, els Grisons són un cantó de Suïssa i s'orienten completament cap a aquesta zona alemanya.

Aquestes evolucions també han canviat la presència exterior romanxa. A causa d'aquests fets, nombrosos periòdics del segle XIX han hagut de fer lloc a un únic diari en romanx, *La Quotidiana*,³ i al setmanari *Pagina da Surmeir*, així com a la part romanxa dintre del diari alemany *Engadiner Post* (tres vegades per setmana). La publicació mensual *Punts* es limita a la joventut estudiantil. *Il Radio Rumantsch* emet actualment tretze hores al dia en romanx, i la *Televisiun Rumantscha* al voltant de trenta minuts al dia. La pròpia producció literària, en altres temps important per a la població monolingüe, actualment es manifesta com un acte simbòlic, tot i que és encara voluminosa en relació al nombre de lectors.

El romanx i l'italià, amb l'estatus de llengua oficial dels Grisons, funcionen en l'administració, l'educació i el comerç únicament en posició complementària amb l'alemany dominant, que és sovint el que passa a les comunitats romanxes i italo parlants si l'interlocutor no parla una d'aquestes llengües.

Entre l'edat de 3 a 4 anys, la majoria dels romanxoparlants aprenen en contacte amb els germanoparlants el dialecte alemany anomenat *Schwizertütsch*.

Contràriament a la pràctica social de la llengua, l'ensenyament escolar es porta a terme successivament sols en romanx, el que significa una immersió absoluta per als al·lòfons. L'alemany s'estudia a partir del quart any d'escolaritat, primer com a assignatura, esdevenint al nivell de secundària llengua també d'instrucció. La instrucció romanxa es limita a 2-4 hores setmanals com a assignatura, i s'impartiex una línia en romanx segons les possibilitats organitzatives. A causa de l'heterogeneïtat lingüística als municipis, únicament són possibles les escoles adaptades a les condicions lingüístiques. La taula següent (Furer, 1996: 307) enumera els diferents tipus d'escola primària del primer al sisè any d'escolaritat a les regions romanxes sense les excepcions possibles (dotacions d'hores, iniciació de l'alemany, escola bilingüe):

³ Tiratge en 2003 d'aproximadament 5.500 exemplars; sostingut indirectament a través l'*Agentura da novitads rumantscha*, ANR, subvencionada per la confederació i el cantó amb vora d'un milió de francs suïssos a l'any.

lp = llengua principal lu = llengua utilitzada

Tipus	Ensenyament rtr	Rtr lp/lu	Municipis	Habitants	Alumnes
1	rtr + matèria alemanya	72,3%	86	37.567	5.103
2	alemany + 2 h. matèria romanxa	28,7%	16	21.664	2.648
3	alemany ⁴	11,8%	18	7.326	991
4	Escola italiana (Bivio)	27,8%	1	223	20

Mentre que l'escola del tipus 1 correspon perfectament a les zones amb més del 50% de romanx, als municipis molt germanitzats, de 20 a 50% de romanxoparlants, la població al·lòfona s'oposa cada vegada més a aquesta escola que no correspon ja a la realitat lingüística. La integració lingüística planificada sembla il·lusòria, o fins i tot exòtica, si tenim en compte que Trun (80,6% rtr) posseeix el mateix tipus 1 d'escola que Puntraschigna (12,1% rtr) i que Domat/Ems (15,8% rtr) ha escollit l'escola del tipus 2.

A la pressió dels pares al·lòfons per introduir l'escola únicament alemanya, es va respondre amb una escola bilingüe d'immersió des de 1996 a Samedan amb romanx-alemany, i des de 2000 a Coire amb romanx-alemany i italià-alemany. A Puntraschigna la prova es posa en marxa en l'actualitat, i a Glion/Ilanz (30% romanx lp) es vol reemplaçar l'escola alemanya (del tipus 2) per una escola bilingüe. En aquest tipus escolar, que comença ja a l'edat de 5 anys en la fase preescolar (escola maternal), les dues llengües serveixen al 50% com a llengua d'ensenyament i d'assignatura ensenyada. Cada llengua amb un mestre exclusiu crea un situació real per al xiquet. Està clar que una separació estricta és de vegades massa exigent i no és possible mantenir l'equilibri amb un romanx minoritari.

Malgrat les elevades competències lingüístiques en les dues llengües, les dues llengües desiguals continuen, en realitat, un bilingüisme individual desequilibrat. El romanx i l'alemany es mostren quasi diametralment en tots els aspectes segons la taula següent:

Criteri	Romanx	Alemanya
Adquisició	primària (també 2a)	secundària (també 1a)
Valor	complementari	dominant
Funció	restringida	general
Extensió	local	nacional
Territori	dispersat	continu (amb illes de rtr)
Estandardització	dividit en 5 dialectes - ± en via d'unificació - parla regional (parlada)	diglòsia: - unificat (escrit) - parla regional (parlada)
Nombre de parlants	reduït (60.000)	elevat (4,6 milions a Suïssa i > 90 milions a Europa)

⁴ Ara amb "llengua de contacte precoç", normalment l'italià.

2. La interacció lingüística

Aquestes són les condicions per a la interacció lingüística. Les zones lingüístiques romanxes són tan estretes que els parlants romanxos es troben per tot arreu, fins i tot dintre dels seus pobles, persones al·lòfones. Un parlant romanx s'adreça directament en la seva llengua sols a un interlocutor que sap que és romanxoparlant, i a més del propi dialecte. Eventualment es tria l'alemany, més concretament l'alamànic. Normalment, les persones immigrants,⁵ i fins i tot aquelles que han après el romanx, són considerades com al·lòfones. El costum de mantenir la llengua de la primera trobada porta a la terrible situació que dos romanxoparlants continuen a parlar-se en alemany en la seva pròpia zona romanxa. Els parlants de diferents dialectes utilitzen entre ells preferentment l'alemany, excepte a Coire i fora del seu territori com a llocs neutres, i amb persones poliglotes, on els parlants utilitzen més sovint el propi dialecte que el de l'interlocutor.

En realitat, els parlants romanxos es comporten com si els dialectes formaren part de llengües diferents i completament incomprendibles. No obstant això, en un context mixt romanx-alemany, els romanxoparlants, del mateix dialecte és clar, utilitzen la seva primera llengua quan no s'adrecen directament a l'interlocutor al·lòfon i provoquen així el descontentament d'aquests.

Quan persones al·lòfones —excepte aquelles que parlen una llengua romànica— s'instal·len en pobles romanxos com a part de la família, introdueixen l'alemany com a llengua familiar i primera llengua per als xiquets, per a més endavant si de cas integrar-se lingüísticament. El romanx s'estableix al si de les famílies mixtes a les diferents regions segons les condicions següents:

Regió romanxa > 50%	Regió romanxa 20-50%
Si la comunitat romanxa sobrepasa el 70%	
Si la parella és romanxa - del mateix dialecte - de diferent dialecte (sursilvan, vallader)	Si la parella <i>utilitza</i> el romanx
Si la mare és romanxa	Si la mare és romanxa, els xiquets poden aprendre el romanx
Si les parelles parlen una llengua neolatina (amb o sense romanx)	
Si la taxa d'immigració és modesta (força assimilatòria)	
Si l'escola és del tipus 1, els xiquets aprenen obligatòriament rtr (eventualment bilingües)	
	Si es manté un contacte estret amb el territori romanx.
	En un entorn social elevat, per idealisme.

⁵ El terme immigració designa, en general, les persones al·lòfones d'una cultura comparable que s'instal·len a la regió en concret.

Tenint en compte les condicions desfavorables fora del territori de parla romanxa, l'elecció lingüística es revela també en el territori romanx, malgrat les circumstàncies més favorables, com una decisió individual influenciada per l'interlocutor.

A els regions romanxes majoritàries (> 50%) aquest comportament individual incita el col·lectiu a integrar lingüísticament pocs immigrants al·lòfons al mateix temps, i l'escola ho fa pels xiquets, si més no mantenint l'alemany com a llengua primera i materna.

Quan es dona una immigració major com en el cas dels centres turístics i regionals (Ilanz/Glion a Surselva, Castif/Tiefencasel a Surmeir i Zuoz i Samedan a Engadine), la força integradora és massa feble i es parla menys el romanx. Aquesta germanització personal es reforça amb una altra interna, mental a través dels mitjans de comunicació, atès que la mobilitat i els àmbits lingüístics moderns s'orienten cap a l'alemany.

Al costat del component sociolingüístic, cal considerar també el factor purament lingüístic. Al contrari de moltes comunitats plurilingües, la competència lingüística, tant del romanx com de l'alemany, i el tema del discurs no determinen l'elecció lingüística. En cas de deficiència, es manlleua a tots els nivells (fonètic, morfològic, lèxic i metafòric) i s'aplica la via transcòdica, el «code mixing», en cas que no es tracte ja d'un domini alemany en distribució complementària, diglòssica, com succeeix en la formació professional superior, les empreses que sobrepassen la regió estreta i fins i tot l'oci (televisió, cinema, música, revistes, etc.).

Pel que fa a l'estructura, els dialectes romanxos al nord de les valls i el parlar regional alemany, el *Schwyzertütsch*, s'adapten bé als préstecs, perquè són tots dos de tipus analític, al contrari dels parlars engadinesos que mantenen el caràcter derivatiu propi de les llengües neolatines, propiciant així el préstec lèxic. Els dos parentius diferents es manifesten, sobretot, a l'hora de la creació neològica endògena tot seguint l'estructura neolatina, contra l'exògena, més transparent i comprensible a través del terme de partida alemany.

A falta d'un món de treball i d'una formació professional essencialment romanxa, la terminologia es difon gairebé únicament per les escoles romanxes amb un retard de dècades, cosa que permet els termes al·loglots instal·lar-se definitivament després d'una adaptació fonètica i morfològica. La difusió escolar representa la protecció «qualitativa» de la llengua que perllonga les operacions puristes d'inicis del segle xx per netejar, d'una banda, els dialectes engadinesos dels italianismes de més de 300 anys i, d'una altra, els dialectes de la vessant nord dels germanismes derivats d'un contacte alamànic mil·lenari.⁶ El resultat d'aquesta purificació és certament un nou registre més «romanx», però al mateix temps artificial i diferent del registre popular mesclat, dialectal, vigorós i autèntic segons l'opinió pública.

Aquest antagonisme continua produint-se també a les regions rurals i a la capital Coire amb la *Radio rumantsch*, la *Lia Rumantscha* (associació protectora del retoromànic), l'*Instut dal Dicziunari Rumantsch Grischun*, etc.

Conforme al federalisme, als Grisons, la majoria alamànica es comporta amb la minoria romanxa i italiana d'una manera positiva, i en el pitjor dels casos de forma neutra, i Suïssa

⁶ Carisch (1848: x) constata un vocabulari molt restringit en romanx, fins i tot als dominis tradicionals; vegeu també Solèr (2003).

respecta la més petita de les llengües indígenes. La constitució suïssa garanteix la llibertat lingüística per a les llengües territorials amb la seva protecció territorial a les zones monolingües. Per a les regions plurilingües sense distribució lingüística estable i clara com és el cas del romanx, no hi ha cap territori lingüístic protegit (Froidevaux, 2001). Als Grisons, cada comunitat escull lliurement la seva llengua oficial i escolar⁷ i ningú no està obligat a adaptar-se a la llengua indígena minoritària. A diferència dels països centralitzats, Suïssa redacta lleis directament per al lloc en qüestió i s'orienta vers les capacitats efectives i realistes fins i tot amb el risc d'un tracte desigual. Des de 1996, el romanx és, en relació a la Confederació, una llengua parcialment oficial utilitzada quan hi ha contacte directe amb els romanxoparlants i en alguns textos bàsics. A més, la Confederació manté financerament el cantó dels Grisons com a gerent del trilingüisme i, també el de Tessino per les seves despeses com a únic cantó de Suïssa de llengua italiana.⁸

3. El comportament conflictiu

3.1. Funció i estatus

Com a llengua oral a les regions, el romanx és indiscutible; com a llengua escrita, en canvi, el romanx es limita bàsicament a l'educació primària, a la lectura ocasional i a l'administració municipal. Els altres àmbits lingüístics pertanyen a l'arranjament lingüístic (traducció, documentació, la modernització i la implicació de la llengua), per tant, a accions oficials.⁹ Encara és massa prompte per jutjar si aquests actes administratius en *Rumantsch Grischun* poden fer créixer la presència romanxa als municipis. El romanx, en el fons, no és una llengua comercial i tots els periòdics, revistes, llibres i manuals són subvencionats per associacions protectores de la llengua i la cultura.

Durant dècades, els parlants romanxos en general, i encara avui en dia un cert nombre de desfavorits, estaven estigmatitzats quan parlaven l'alemany a causa del seu accent i de la forma específica de parlar-lo (Egloff, 1981). Com a conseqüència, molts romanxoparlants evitaven l'alemany en la comunitat bilingüe i l'han culpabilitzat del seu fracàs en la vida. Al mateix temps, es remarquen els avantatges del romanx en les persones que han tingut èxit. Actualment, tan competents en alemany com els germanòfons i més conscients d'ells mateixos, els romanxoparlants utilitzen molt més el romanx. No obstant això, una comunitat composta per diversos grups diferents en nombre i importància mostra les seues reaccions sistemàticament a partir de dades externes com ara els cens i les estadístiques. Mentre que abans de 1990 es definia la llengua materna únicament com a problemàtica i ideològica (Furer, 1996: 317), l'oficina d'estadística investiga des de 1990, a més de la llengua principal (lp) la llengua utilitzada (lu) al si de la família i el treball; aquests són els resultats del cens de 2000.

⁷ Des de 1995, els municipis retoromànics de Baixa Engadina, Val Müstair i un cert nombre de Surselva i Sutselva han signat un contracte que els obliga a utilitzar oficialment el romanx (F&F 2004: 45).

⁸ En 2002, el cantó dels Grisons ha ingressat 4,7 milions de francs suïssos, dels quals 2,4 milions han passat a la *Lia Rumantscha*.

⁹ Es tracta de la *Lia Rumantscha*, amb al voltant de 20 llocs de treball, el *Dicziunari Rumantsch Grischun* amb 10, la *Radio e Televisiun rumantscha* amb 90 i els 3 traductors de l'administració cantonal i federal.

	Llengua principal				Llengua utilitzada	
	Suïssa	Grisons			Suïssa	Grisons
	2000	1950	1990	2000	2000	2000
alemany	4.640.359	77.096 (56%)	113.611(65%)	127.755 (68%)		150.860 (61%)
italià	470.961	18.079 (13%)	19.190 (11%)	19.106 (10%)		41.865 (17%)
retoromànic	35.095	40.109 (29%)	29.679 (17%)	27.038 (15%)	63.000 ¹⁰	38.403 (17%)
total		137.100	173.890	187.058		

Això no obstant, aquest sistema afavoreix el predomini del monolingüisme i no considera prou el plurilingüisme —que és cada vegada més important, ja que els dominis atribuïts a l'alemany es multipliquen i aquells atribuïts al romanx disminueixen (formació, economia, comunicació, mitjans de comunicació de masses). De la mateixa manera, els dominis tradicionals romanxos (agricultura, artesania, societat i família) es perden o es globalitzen en desfavor del retoromànic. La població retoromànica sencera abasta sols una sisena part del nombre necessari de 300.000 persones perquè una llengua funcione i siga autònoma (Euromosaic, 1996: 34).

3.2. Concepcions lingüístiques

Des de la integració del Cantó dels Grisons en Suïssa en 1803, el romanx ha perdut el seu estatus polític anterior, i l'orientació econòmica cap a la Suïssa germànica ha reduït la seva utilitat. El romanx es considerava com un obstacle per a l'èxit econòmic i es van introduir escoles alemanyes o es va forçar l'ensenyament de l'alemany a les escoles romanxes per satisfer les exigències econòmiques.

És a la fi del segle XIX que s'inicia una reacció que actualment s'anomena *Renaschientscha rumantscha* (Renaixença romanxa). En un esperit romàntic retardat i seguint els intel·lectuals estrangers, els romanxoparlants erudits van estilitzar el romanx d'un vernacular camperol i inútil en una llengua nacional, sense combatre obertament l'alemany, reconegut com a indispensable. Basant-se en sentiments nacionals, les associacions patriòtiques han creat en la població la imatge d'una llengua preada amenaçada que cal estimar i cuidar.¹¹ El resultat era ambigu amb l'alemany, absolutament necessari d'una banda, i el romanx idealitzat (la llengua materna) de l'altra.¹²

¹⁰ 38.000 (60%) als Grisons i 25.000 (40%) fora dels Grisons. En 1990, es comptaven 66.000.

¹¹ La *Lia Rumantscha* (fundada en 1919) es constitueix per les organitzacions següents que reagrupen els vora 50.000 romanxoparlants: *Societat retorumantscha* (1885), *Romania* (1896), *Uniun dals Grischs* (1904), *Uniun Rumantscha da Surmeir* (1921), *Renania* (1922), *Uniun da scripturAs rumantschAs* (1946), *Cuminanza rumantscha da radio e televisiun* (1946).

¹² Aquesta gent estava encara lluny de demanar una llengua completament autònoma amb totes les seves conseqüències tal com ho exigia el «Program de Rumein» amb el «reconeixement del romanx com a llengua oficial de la Confederació, del cantó dels Grisons i de tots els serveis d'utilitat pública; ensenyar en romanx en les comunitats romanxes i realitzar proves d'accés universitari en romanx; fundar una universitat romanxa on els romanxos pogueren estudiar en la seva llengua; crear una ràdio i una televisió purament romanxes» (Furer, 1981: 37).

Aquest dilema s'intensifica principalment per la concepció que cada canvi lingüístic porta a un empobriment intel·lectual (Cavigelli, 1969) i que el bilingüisme destrueix la llengua materna (Vieli, 1942: 195). Tan estigmatitzada, la idea del bilingüisme s'imposa molt lentament i l'escola bilingüe com a solució futura evoca encara actualment sentiments ambigus, i es tem finalment l'abolició del romanx a l'escola.

En la vida quotidiana, la joventut romanxoparlant sembla haver superat aquests sentiments i escull la llengua segons el seu interlocutor i les necessitats pràctiques i s'apropa, així, al comportament normal plurilingüe sense la ideologia i la cura messiànica del romanx.

3.3. Comportament ideològic

L'individu romanxoparlant que és al mateix temps germanoparlant, es troba constantment entre el dilema d'utilitzar exclusivament el romanx per tal d'augmentar la seva freqüència feble en la comunitat lingüística i al mateix temps limitar els seus contactes, o utilitzar l'alemany de vasta extensió, i negligir, així, el seu deure envers el romanx. En els dos casos, el romanx es mostra minoritari; bé siga socialment dintre de la comunitat, o bé pel seu estatus baix i limitat. Tots els intents de recuperar de nou àmbits d'ús lingüístic per al romanx han fracassat, excepte en l'ús oficial en l'administració i l'escola. Una investigació de la *Lia Rumantscha* en 2000, efectuada en vora de 60 empreses de Surselva, la regió amb el potencial romanx més alt, ha proporcionat els resultats següents (*Rumantsch en l'economia*):

Aplicació	Forma lingüística		
	estat actual	dialecte sursilvan	rumantsch grischun
		potencial	potencial
Cartes comercials	82 %	65 %	35 %
Publicitat, anuncis	86 %	84 %	51 %
Formularis oficials	18 %	47 %	29 %
Comptabilitat	6 %	22 %	14 %

Així mateix, pel que fa a l'interlocutor i els llocs de trobada, el romanx afronta restriccions semblants. Es considera de mala educació i fins i tot arrogant utilitzar el romanx amb els al·lofons que disposen d'una competència romanxa insuficient, en municipis romanxos i també en situacions considerades alemanyes malgrat una forta presència romanxa. Malgrat els seus 3.500 romanxoparlants, Coire és un centre alemany on el romanx serveix com a llengua secreta entre interlocutors que es coneixen.

L'opció de canviar constantment la llengua pel «Code Switching» és reemplaçada en el cas del romanx per la d'un llenguatge transcòdic, «Code Mixing», contrari a la puresa i fins i tot a la correcció lingüística. De vegades, quan algú utilitza un registre romanx alt l'ha d'abaixar i escollir un romanx transcòdic per adaptar-se «socialment» als interlocutors i no parèixer un *rumantschun*, 'militant romanx'. El romanx i l'alemany formen indiscutiblement una diglòssia desequilibrada amb una distribució complementària segons la concepció primària de Ferguson de la diglòssia. Aquesta situació redueix la llengua romanxa, que ja està tocada en tots els aspectes (des de la fonètica, passant per la morfologia, el lèxic, la

sintaxi fins a la metafòrica) com a resultat del contacte de molts segles. Així mateix, els intents de modificar el romanx i d'actualitzar-lo segons les necessitats modernes no han pogut evitar que aquest esdevinga un calc de l'alemany, una llengua transcòdica, definida com de «materia romana e spirito tedesco» (Ascoli, 1883: 407).

En canvi, si els romanxoparlants renunciem al romanx i canvien el seu costum lingüístic per adoptar únicament l'alemany, es consideren com traïdors de la seva llengua materna, herència dels avantpassats i bé cultural.¹³

D'aquesta manera, el nombre de romanxoparlants disminueix. Aquest dilema entre allò raonable i allò ideològic condueix a la minorització psicològica, a més de restriccions externes.

Conscients d'aquest fet, les institucions protectores i polítiques intenten millorar la base del romanx. Es decreten oficials les tres llengües en les administracions, escoles i institucions públiques. Les comunitats obliguen el seu personal a adaptar-se lingüísticament. Un afebliment és per tant el rebuig pràctic i psicològic del *Rumantsch Grischun* com estàndard creat en 1982 que sembla mantenir-se com un fantasma lingüístic, ja que no correspon a cap necessitat més que a la teòrica-ideològica; en la intimitat regional, els dialectes, és a dir els parlars orals, són suficients; més enllà d'això, és sense dubte l'alemany el que s'imposa. A més, l'adaptació lingüística del cercador de Google i la versió romanxa de MS-Office, actualment en construcció, no corresponen a les necessitats efectives d'una llengua regional, bàsicament oral i en simbiosi mental permanent amb l'alemany en funció d'extensió econòmica i societària (Solèr, 2003: 56). El que cal són comunitats on la població pugui viure i parlar romanx en moltes situacions, juntament amb altres llengües útils.

¹³ Aquesta protecció procedeix també dels compatriotes al·lòfons a canvi de suport polític i financer; en general, és la població alpina qui ha d'administrar les tradicions.

BIBLIOGRAFIA

- ASCOLI, G.I. (1880): «Annotazioni sistematiche al Barlaam e Giosafat», dins *Archivio glottologico italiano* 7.
- ASR: *Annalas da la Societad Retorumantscha*.
- CARISCH, O. (1848): *Taschen-Wörterbuch der rhaetoromanischen Sprache*, Chur.
- CAVIGELLI, P. (1969): Die Germanisierung von Bonaduz in geschichtlicher und sprachlicher Schau, Frauenfeld.
- DRG (1938ss.): *Dicziunari Rumantsch Grischun*, Frauenfeld/Chur.
- EGLOFF, P. (1981): *Zatgei eis ei dapertut*. Zur soziokulturellen Situation abgewanderter Bündner Oberländer Romanen in Chur, Zürich, Liz. -Arbeit..
- EUROMOSAIC (1996): *Produktion und Reproduktion der Minderheitensprachgemeinschaften in der Europäischen Union*, Brüssel/Luxemburg.
- F&F (2004): *Romanche*, Coire, Facts & Figures (en francès, alemany, anglès i romanx).
- FROIDEVAUX, D. (2001): «Le principe de la territorialité des langues: la fin de la cohésion nationale», dins *Swiss Political Review*, <ebates/LPPS/, 6-11" <http://www.spsr.ch/Debates/LPPS/, 6-11>>.
- FURER, J.-J. (1981): *La mort dil romontsch. L'entschatta dalla fin per la Svizra/La mort du romanche. Le commencement de la fin pour la Suisse*, Rumein.
- (1996): «Le romanche en peril? Evolution et perspectives», *Recensement fédéral de la population 1990*.
- HAIMAN, H. i P., BENINCÀ (1992): *The Rhaeto-Romance languages*, London/New York.
<<http://www.rtr.ch>>.
<<http://www.liarumantscha.ch>>.
<<http://www.drg.ch>>.
- LIVER, R. (1989): «Bündnerromanisch: Interne Sprachgeschichte II, Lexik», dins HOLTUS, G., M. METZELTIN i CH. SCHMITT (dir.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik* 3, Tübingen, 786-803.
- (2000): *Rätoromanisch. Eine Einführung in das Bündnerromanische*, Tübingen.
- LRL (1988ss.): HOLTUS, G., M. METZELTIN i CH. SCHMITT (eds.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, Tübingen.
- PALLIOPPI, E. (1895): *Dizionario dels idioms romauntschs*, Samedan.
- RUMANTSCH EN L'ECONOMIA (2000, no publicat) (els resultats procedeixen de l'informe final intern).
- SOLÈR, C. (1997): «Rätoromanisch in der Schweiz», dins GOEBL, H., NELDE, P.H. i altres (eds.): *Kontaktlinguistik, Contact Linguistics, Linguistique de contact, Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, Berlín, 1879-1886.
- (2003): «Spracherhaltung-trotz oder wegen des Purismus. Etappen des Rätoromanischen», dins BRINCAT, J., BOEDER, W. i TH. STOLZ (eds.): *Purism in minor languages, endangered languages, regional languages, mixed languages*, Bochum, 43-59.
- VIELI, R. (1942): «Problems dell'instrucziun romontscha», dins *Igl Ischi* 29, 175-201.

